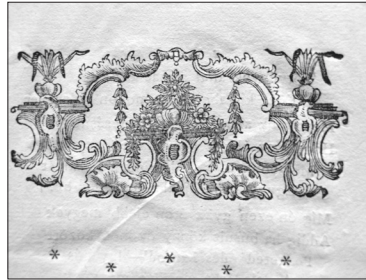

FARKAS NOÉMI

Az halálnak képe, halotti beszédben lerajzolva

A MEGFIGYELT ÉS MEGFIGYELŐ HELYZETE, A HALOTTI BESZÉD
ÉS TEMETÉSI SZERTARTÁS REPREZENTÁCIÓJÁN KERESZTÜL¹

A halotti kárták az irodalomtörténeti értékük mellett a társadalomtörténeti és kultúrtörténeti kutatások fontos forrásaivá váltak, amióta több szakember foglalkozik értelmezésükkel, elemzésükkel. Jelen tanulmányban a kutatott közép-erdélyi halotti beszédek kapcsán vizsgálom a megfigyelő-megfigyelt álláspontját.

Meglátásom, hogy az elhunyt státusza, társadalmi helye és szerepe meghatározza a halál és temetés körüli szertartásokat, a jól megkonstruált rituálékat és fordítva, a megkoreografált, ünnepélyes búcsúzás során reprezentálta magát az arisztokrácia a nagy tömegek előtt, így erősítve meg családjá, házastársa, gyermekei pozícióját, ugyanakkor példát statuált az alsóbb rétegeknek. A búcsú előre megtervezett és hagyományozott, a temetés és a halotti beszédekben elhangzott orációk és laudációk mind a reprezentáció részei. A Jonathan Crary által használt fogalommal élve egy újfajta „megfigyelő” jelenik meg, aki a rituálé fontos részesévé válik, ám a szertartást tervező is számít a megfigyelőre, tulajdonképpen egymásrautaltság lép fel: az elhunyt

¹ Eredeti megjelenés: *Látás – Tekintet – Pillantás. A megfigyelő lehetőségei.* (Szerk.: Kovács Éva, Orbán Jolán, Kasznár Veronika Katalin) Gondolat Kiadó, 2009, 224–237.

még életében felvállalja a megfigyelt szerepét, fenntartva ezáltal a megfigyelt-megfigyelő egyensúlyt, a megfigyelő pedig elfoglalja helyét, nemcsak fizikai mivoltában vesz részt a szertartásban, hanem észleli, átéli azt, részese, fontos szereplője lesz. Crary a megfigyelő és néző között éles különbséget lát: szerinte a megfigyelő (observer) teljesít, alkalmazkodik, figyelembe vesz, megtart – ez az én értelmezésemben mind fontos tulajdonsága, hiszen a szertartás, a reprezentációs szokások az értelmező megfigyelő nélkül feleslegessé válnak. A megfigyelő konvenciók és korlátozások rendszerébe van beágyazva, a lehetőségek előre meghatározott halmazán belül lát. A megfigyelő tehát nem csak néz, lát is. Vele ellentétbe helyeződik a néző (spectator), aki egy látványosság passzív szemlélője. (CRARY 1999: 18–23)

A halál – temetés – szertartás is a megfigyelhető-értelmezhető, nagyon is látható társadalmi események közé tartozott és ezeknek nagy szerepe volt az adott társadalmi csoport helyének, rangjának és státuszának meghatározásában.

Esetemben a rendies társadalom „elnyomói” válnak láthatóvá és megfigyelhetővé, az elnyomottak nem jelennek meg, hiszen róluk nem születnek halotti beszédek, életük, elmúlásuk csak családjuk és rokonságuk szűk körének emlékezetében marad fent.

Jelen tanulmányban az arisztokráciára fókuszálok, ám nem teszek különbséget a főnemesek és köznemesek között. Azt vizsgálom, hogy a grófok, bárók és hitveseik felett elmondott beszédeket hogyan konstruálták meg, mit „kellett” tartalmazniuk, ami a ravatalnál a hallgatókra hatott. Érdekes az is, hogy a később nyomtatásban is megjelent szövegek milyen céllal láttak napvilágot? Milyen hatással lehettek a hallgatókra, olvasókra, a befogadóra?

Ez egy sor további kérdést vet fel. Érdemes megvizsgálni, hogy mi is az adott társadalmi rétegben ennek az ünnepélyes búcsúnak a funkciója? Csak a vallásossággal magyarázható, vagy inkább kötelező reprezentáció, státus ismertetőjel?

Forrásaim a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában fellelhető 18–19. századi partecédulák. Az állományt az alábbiak alkotják: az eredeti fond és az egykori marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára mellett az úgynevezett vegyes gyűjtemény, mely több egykori magángyűjtemény, megszüntetett felekezeti iskola és egy ferences kolostor odakerült töredékkönyvtáraiból áll össze.

Kutatásom során a fennmaradt halotti beszédeket aszerint dolgoztam fel, hogy mindegyikről tudom, hogy ki felett mondták, mi az elhunyt titulusa, ki mondta a halotti beszédet, ő milyen foglalkozású, mikor hangzott el a búcsúztató, mikor és hol nyomtatták.

A kutatótt beszédek többségét, 92%-ukat, az erdélyi arisztokrácia felett mondták teszik ki, a fennmaradt 8% is leginkább kiemelkedő személyek felett hangzottak el: egyházi vezetők, prédikátorok, halottibeszéd-írók, kollégiumi tanárok és professzorok, kevés számban ügyvédek és ennél is kevesebb számban polgárok, tisztviselők és mesteremberek felett.

Ezekből nem az egyedi jellemvonásokat emeltem ki, ellenkezőleg, vizsgálódásom tárgya miatt az ismétlődő szófordulatokat, a szertartásra utaló megmozdulásokat, tetteket, cselekedeteket és beszédeket állítom érdeklődésem középpontjába.

A halotti orációk számtalan olyan elemet tartalmaznak, amelyek a kutatás során értékes információt nyújtanak a családkról, rangokról, vallásról, foglalkozásokról, halálózási okokról, élettartamról, társadalmi életről, szokásokról.

Számos nyomtatott partecédula a katalógusban szereplő leírás szerint is tartalmaz a kutatás számára elengedhetetlenül fontos életrajzi bevezetést, és ezzel fontos információhoz juttatja a vizsgálódót, de kiolvashatók belőlük a prédikáció gyakorlatára vonatkozó szerkönyvi intelmek, fény derül a beszédek retorikai felépítésére, a homiletikai ismeretekre tehetünk szert.

A halotti beszédeket vizsgáló szakirodalom szerint a 17–18. századi magyar műveltség vallásos műveltség volt, ám megismerve a 19. század elején íródott erdélyi, magyar nyelvű búcsúbeszédeket, kijelenthetjük, hogy a korszaknak még mindig jellegzetes műfaja a prédikáció. A vasárnapi és ünnepnap beszédek és a halotti orációk hátterét a vallásos retorika adta.

A 19. századi beszédeket már kivétel nélkül magyar nyelven mondták, nyomtatták, ám a 17–18. századiakat még gyakran latinul vagy – ugyan kisebb számban, de – előfordul, hogy német nyelven.

Lássuk röviden, mi a halotti beszéd!

A halotti beszédeket leginkább előkelő személyek temetésekor mondák el. Észrevételeim szerint a 18–19. században írott és nyomtatott orációk és gyászbeszédek csak egy szűk társadalmi réteg „kiváltságai” voltak. Az elhangzott és nyomtatásban is megjelent búcsúztatás az anyagi helyzettől, iskolázottságtól és a társadalomban betöltött szereptől függött, ráadásul leginkább a közösség kiemelkedő, férfi tagjairól

szólt. Természetesen a hölgyek felett is mondtak gyászbeszédeket, a forrásaim alapján megállapíthatom, hogy ezek a beszédek 37 százalékát teszi ki. Ez az eredmény azért lehet fontos, mert a németországi halotti beszédek szisztematikus feltárásának eredménye hasonló. A kutatást az 1970-es években kezdték el és ma már egy marburgi önálló intézet keretein belül folytatják. A kutatócsoport összegző adatai szerint a halotti beszédben szereplő elhunytak 34%-a nő. (KECSKEMÉTI 1998: 10).

Már a középkorban Európa-szerte divatossá vált a halotti és emlékbeszédek írásban-nyomtatásban való megjelenése. Magyarországon protestáns körökben terjedt el német mintára. A prédikáció gyakorlata viszont az ókortól kezdve adott volt, ismerték a beszéd retorikai felépítését, a halotti beszédek műfaja ugyanis csak a reformáció idején vált általánossá, ám divatja a keleti részeken, így Erdélyben is még az 1860-as évekig eltartott. Forrásomban ezután alig fordul elő hét-nyolc gyászbeszéd, ezek is már csak a hagyományt követők, egy-egy nagybecsű kollégiumi tanár vagy magas rangú egyházi személy felett mondtak. A 19. század utolsó harmadától az egyoldalas, lerövidült gyászjelentések terjednek el, ám ezek egy másik tanulmány tárgyát képezik.

A halotti kárták általában két részre tagolódnak, az első, hosszabbik leginkább egy tudományos értekezés, főként teológiai, de filozófiai, filológiai, lélektani előadás. (BELLÁGHNÉ 2006: 94) Ezekben szimbolikus képekkel telezsúfolt romantikus körmondatokban hömpölyög a mondanivaló, a sok költői kérdés, általában 40–50 oldalon át. A körmondat magasztos tartalomnak, szenvedélyes érzéseknek a magasabb rendű kifejezési formája, a lelki folyamatok visszaadására alkalmas, a gondolatoknak, érzéseknek szinte véget nem érő áradása.

Az úgynevezett tudományos értekezés témája attól függ, hogy a felkért szónok, azaz a halotti beszéd írója milyen foglalkozású. Forrásunkból tudva leginkább papok, prédikátorok, lelkészek, de szép számban mondanak az erdélyi nemesség felett szónoklatot a híres kollégiumok professzorai is. Ők főleg teológiát vagy retorikát tanítanak, ám verset írnak gyakran a kollégium togátus diákjai, kipróbálva ezáltal tehetségüket, rátermettségüket.

A második rész, amely jóval rövidebb, az úgynevezett alkalmazás vagy alkalmaztatás, foglalkozik az elhunyttal, életrajzi adataival, családtagjaival, ismerőseivel, barátaival. Teljes életrajzot azonban nem nyerünk belőlük, a családfa megrajzolásához célszerű más forráshoz (is) nyúlnunk. Olyan prédikatori megnyilvánulást is olvashatunk, ahol a genealógiát felsorolni nem ítéli szükségesnek a búcsúztató, mivel az köztudott. Ezt a megállapítást támasztja alá a forrásunkban fellelhető több eset is, amikor azt olvashatjuk, hogy a genealógiát most nem szükséges ismertetnie a szónoknak, mert egy vagy több közelmúltbeli temetésen részletesen elhangzott. Ebből is nyilvánvalóvá válik, hogy a halotti beszéd írója a családi szálak szövevényébe beavatott résztvevőre, megfigyelőre számít, nem csak pusztán szemlélőre.

Más distinkció szerint a halotti beszédek első részét prédikációnak, második részét orációnak vagy laudációnak nevezzük.² A prédikáció alapjául szolgálhatott és valószínűleg szolgált is Heltai Gáspár „Az halatoknac eltemeteseokról” című szertartási segédkönyv részlet, amely leszögezi, hogy a tisztességes temetési szertartás nem a holtaknak használ, hanem az élő híveknek ad módot könyörületességüket és keresztényi szeretetüket kimutatni, az Úr ítéletéről és a bűn nagy voltáról megemlékezni, a bűntől való megszabadulásért könyörögni és a feltámadásról elmélkedni. (KECSKEMÉTI 1998: 143) Heltai ezt 1559-ben írta, ám az általam tanulmányozott prédikációk ugyanezeket az intelmeket tartják szem előtt, hangsúlyozva, hogy vigasztalást csak Istenben nyerhet a gyászoló. Ez is arra utal, hogy a halotti beszédek retorikája évszázadokon át öröklődött, valószínűleg csak egyes elemek használatában követték a szónokok a kor divatját.

Összegezve a prédikációkban előforduló közös elemeket, a halált nem kerülheti el sem császár, sem király, sem fejedelem, püspök, pap, gróf, nemes, tudós, gazdag, szegény, vén, ifjú, férfi, asszony; sem könyörgés, sem ajándék, sem sírás nem használ ellene. Konklúzió, hogy életünk pára, árnyék, buborék, hajó, madár, mezei virág, mely mind szertefoszlik, eltűnik, elpusztul, elsüllyed, tovaszáll, elfonnyad. A halotti prédikáció feladata a tanítás, „okos elmélkedés”, ismeretszerzés az üdvözülésről és a megvigasztalásról. Ám ahhoz, hogy a halotti beszéd a szíveknek, és ne a füleknek szóljon, mondanivalója eljusson a hallgatósághoz, azaz, hogy a megfigyelő betölthesse szerepét, a szónoknak alkalmazkodnia kell a tudásbeli és lelki igényekhez. Ezért tömör, lényegretörő a hitbéli kitérésre való buzdítás, és hosszabb a consolidációt taglaló rész, mely helyütt közhe-lyekkel lesz teli, ám ezek is teológiailag megalapozott igazságok. A halotti prédikációk az egyszerűsítés miatt válnak disputához, teológiai értekezéshez hasonlónak.

A halotti beszéd első része, a prédikáció, a gyülekezet valamennyi tagját megillette, ezzel szemben orációt vagy laudációt, azaz a világi szónoklatot csak előkelők temetésén volt szokás tartani. Az orációnak az esemény egésze által képviselni kívánt családi vagy világi hatalmi ideológiához kellett alkalmazkodnia.

Fontos kiemelni, hogy a halotti orátor mozgásteret többnyire igen szűk volt. Az elhunyt családja az oráció tartalmát szoros befolyás alatt tartotta, gyakori volt, hogy a már elkészített beszéd megtartása is a rokonok előzetes döntésétől, tetszésétől függött. A szónoknak egész beszédét a családi reprezentáció igényei szerint kellett megalkotnia: tájékozódnia kellett a genealógiáról, vázolni kellett a halott életútját,

2 Előfordul olyan halotti beszéddel foglalkozó kutató felosztása is, mely szerint egy halotti beszéd az egy szerző egy személyről szóló búcsúztatója. Ő tehát szintén vagy prédikációról vagy orációról beszél, de mivel az egyes prédikációk és orációk különböző szerzők munkái, gyakran több hónap eltéréssel és különböző helyen hangzottak el, külön egységnek tekinti őket. Én az elhunyt személyét és a beszéd szerzőjét egyszerre fontosnak tartván, halotti beszédnek tekintem az egy halott felett mondott búcsúztatók sokaságát, egy beszédbe való kötését.

neves tetteit, jó cselekedeteit. Ezért leginkább a családhoz közel álló, a birtokra bejáratos papot vagy tanítót bízta meg a szónoki feladattal, ám gyakran fordult elő, hogy több orátor búcsúztatott, megosztva a szerepeket, azaz a prédikációt más, a laudációt megint más, és a búcsúztató verset egy harmadik szerző írta.

Így kaphat szerepet a családi lelkész és/vagy tanító mellett a birtokhoz közel eső helység lelkésze és/vagy a kriptába/sírba helyezésnél annak a helységnek a lelkésze, ahol a temető található.

A legfontosabb, hogy a halotti oráció megfeleljen céljának, azaz a halott magasztalását elvégezze az orátor általa. A magyarországi szónokok rendelkezésére álló korábbi és korabeli kiadású retorikakönyvek mind azt hangsúlyozzák, hogy a dicséret vagy esetleges elmarasztalás mindig a helyi szokások szerint történjenek. Ez valószínűleg hasznos útbaigazítás lehetett a kor szónokának, akinek jártasnak kellett lenni az egyházi és halotti beszédek általános retorikájában egyaránt.

Természetesen forrásunkban nem csak ennyire tagolt halotti beszédekkel találkozunk, számos búcsúbeszédben fordul elő, hogy a prédikátor a reprezentáció kívánalmi szerint szerkesztett megemlékező részeket is a prédikáció egységes szerkezetébe foglalja. Ezt leginkább a Bibliából vett példabeszédekkel illusztrálja, a Szent beszédből kölcsönzött idézetekkel támasztja alá mondandóját, ilyenkor az elhunyt személyét emeli be a „tanításba”. A szónokok gyakran élnek azzal a megoldással, hogy a bibliai személyek és a kortársak között vonnak párhuzamot. (KECSKEMÉTI 1998: 162–198)

Ám mindez meg kellett feleljen a megrendelőnek, hiszen a halotti beszéd írásakor az egyházi szónoknak is alkalmazkodnia kellett az igényekhez, mindez kötöttségekkel járt. A búcsúztatáskor úgy kellett beszélnie, és azt kellett mondania, ahogy és amit megkívántak tőle. Márpedig a prédikátornak nagy szüksége volt arra, hogy írása tessenek, mert szerephez jutott általa, neve nyomtatásban megjelent, gondolatai elterjedtek – erre másképpen nem volt lehetőségük a lelkészeknek. (KOSÁRY 1980: 87) A hallgatóság tetszését kíváltképp érdemes volt elnyerni, mert az újabb felkéréshez, és ezáltal biztos megélhetéshez vezetett. Előkelők temetésekor viszont magasabb rangú egyháziak is szívesen vállalkoztak prédikálásra, őket az hajtotta, hogy így befolyásuk nőtt, pozíciójuk megerősödött. A főnemesség koporsóba tétele tehát közszereplésnek bizonyul mind a család részéről, mind a szónok részéről.

A jól megfizetett megbízatás ára a halotti beszéd tartalmának befolyásolásában rejlik, hiszen a textust gyakran a rokonság, de még az elhunyt végakarata is kijelölheti. (KECSKEMÉTI 1998: 171)

Kettős reprezentációval állunk tehát szemben, egyfelől az elhunyt maga vagy a hozzátartozói határozzák meg a szertartás menetét, másfelől a szónoklat nyomtatásban való megjelenésekor az orátor írja felül az esetleges hiányokat, javít az értekezésen, pontosít a genealógiát illetően.

Kecskeméti mutatja be példákra hivatkozva a prédikációk ki- és átdolgozását a 17. századból, de az általam vizsgált beszédekre is mind érvényesek észrevételei.

Forrásai között előfordul olyan eset, hogy a prédikátornak szabadkoznia kellett, hiszen a haláleset és a temetés közötti rövid idő, másfél nap, nem volt elegendő a nyomtatásban megjelenő textus kidolgozására, ezért pótolni akarja olyan részekkel, amelyek nem jutottak eszébe a temetésen, mert leírni se volt ideje a beszédet. Hasonlóra hivatkozik egy másik orátor, aki úton a temetés helye felé, lóháton elmélkedett a búcsúbeszéden és később egészítette ki művét a pontos idézetekkel. Szintén javított a gr. Rhédei Ferenc fölött tartott prédikáció szövegén a nyomtatás idejére a szónok, s ezt a címben el is árulja: „sokkal meg-jobbított” változatot közöl egy évvel az elhalálozás után. (KECSKEMÉTI 1998: 159–160)

A Teleki Tékában fellelt kárták között is rengeteg olyan nyomtatott beszéddel találkozunk, amelyekben megjelöli a szerző, hogy a prédikációt átdolgozta.

Tulajdonképpen a fentiekből is látható, hogy egy intézményesült rituáléval állunk szemben, ám még nem is tértünk ki a temetés körüli szertartásra és a halál és az emlékezés kérdésére.

Halál, temetés, emlékezés

Az alcímben szereplő fogalmak minuciózus körüljárására jelen tanulmányban helyszűke miatt nincs lehetőség, ám a legfontosabbakat szükségesnek tartom megemlíteni ahhoz, hogy levonhassam a megfelelő következtetéseket, és a tézisemre adott válaszaim értelmezhetővé váljanak.

A halál egykoron a természeti körforgás természetes része, elfogadott aktusa volt: a mulandó anyag és halhatatlan lélek szétválása – írja Hanák. A halotti beszédekből is kiolvashatjuk, hogy a halál jelen volt a mindennapi életben, a közösség tagjai együtt éltek a halállal, hiszen a szemük láttára haldoklott, majd feküdt a már halott család- vagy közösségi tag a ravatalon, s aztán körükben a helység temetőjében aludta örök álmát. A gyászban és a temetésben az egész közösség osztozott, részt vett. (HANÁK 1988: 63)

A nyugati civilizáció tanatológiai modelljei közül az egyik legátfogóbbat Philippe Ariès alkotta meg. Szerinte a halállal szembeni állásfoglalás hosszú évszázadokon keresztül statikusnak tűnt. Mégis a változás bekövetkezett, először alig észrevehetően, lassan, de a 18. századtól egyre gyorsulva. A 18. században a nyugati civilizáció képviselőjének a halál új jelentést hoz, más jelentéssel bír. Foglalkoztatni kezdi a halál kérdése, ám az elmúlás természetes felfogását felváltja egy, a halált felmagasztaló, eldramatizáló álláspont. A felvilágosodás emberét kapzsisága miatt nyugtalanítja a halál kérdése. Megváltozik a haldokló és a család viszonya, a kesergés, a vigasztalhatatlan gyász uralkodik el az embereken. A la mort de soi-ból, la mort de toi lesz, azaz míg az előző évszázadokon át a halál egyéni probléma volt, addig a 18. századtól a közösség problémájává válik. (ARIÈS 1983: 55–56; 63)

Filozófiai megközelítésben is ugyanerre jut Csejtei Dezső, aki azt vallja, hogy a halál, az elmúlás egyszerre tekinthető olyan egyetemes léthatározmánynak, amely megkülönböztetés nélkül és egyformán érint minden embert, másrészt olyan maximálisan konkrét történésnek, amely különbözőképpen érint minden egyes embert. Az életfilozófiai és egzisztenciális hozzájárulás a 20. század elejétől kezdve rányomja a bélyegét a nyugati civilizáció emberének a halálhoz való viszonyára. Mindmáig nem tudott érvényesülni egy felvilágosult tudat a halálról – írja. Csodálkozni való, hogy a halál modern kori „elidegenedése” [Ariès által használt fogalom] a növekvő racionalitás, a tudományos felfedezések és a technikai alkalmazásának korára tehető. (CSEJTEI 2002: 15, 469)

A halálról vallott eszméket részletesen tárgyalja Szabó Péter, ám könyvéből számunkra érdekesebb a főúri temetési ceremónia, mely eltér a széles tömegek körében dívó rítustól. Szabó 17. századi magyar főúri kultúráról beszél, ám könyve és a 18–19. századi erdélyi főúri temetési szertartások közt rengeteg közös vonást vél felfedezni a kutató. Álláspontja szerint a szertartás látványossági elemeit gyakran kölcsönözték a központosított hatalommal kapcsolatos, úgynevezett elitkultúra hagyományából. A főúri temetési ceremóniát világi emberekből álló testület rendezte meg, egyháziak közreműködésével. Ha a főúr hátrahagyott végrendeletet, a testamentumos urak hajtották azt végre. Ám a ceremóniarendeztetést egyeztetni kellett a hagyománnyal és a végrendelező vagy a rokonság elképzeléseivel. Gyakran a főúri végrendelet adott instrukciókat a kollektív ceremóniatervezéshez. (SZABÓ 1989b: 7–14) A barokk temetési pompa egy folytonosan átrendeződő színpadkép – írja. A szerző a szó szerinti értelemben vett forogatókönyve a temetésnek, egy egyházi előírás, amelyet egyeztetni kellett a végrendelettel vagy a család akaratával. (SZABÓ 1989a: 12–13)

Forrásomban számos halotti beszéd utal arra, hogy a rituálé a halott házában/birtokán kezdődött, ahol általában el is hangzott egy könyörgés vagy gyászbeszéd. Onnan a gyásznép a templomba vonult, ahol megtartották a gyászszertartást – ez leginkább a halotti kárta első része, a prédikáció volt. Ezután a sírig vonult a gyászmenet, ahol

a „cryptaba” tételkor hangzott el az oráció vagy laudáció. A megkonstruált, ünnepélyes búcsút a koporsó sírba helyezése zárta le.

Mint említettem, Szabó Péter egy több évszázaddal korábbi korszakkal és magas tisztséget viselő főurakkal foglalkozott, de hasonló elemeket fedezhet fel a kutató a 18–19. századi arisztokraták felett mondott halotti beszédekből kitűnő szertartásokra vonatkozóan is. Így aztán megfigyelhető a rituálék hasonlósága, hagyományozódása, ám vannak különbségek és természetesen egyszerűbb modellek is. A gyászszertartás olykor hosszan elhúzódó „folyamat” volt, kezdve a halál után pár nappal történő koporsóba helyezéssel, amit olykor csak hónapokkal később követett a sírboltba helyezés. Minden egyes fáziskor elhangozhattak halotti beszédek, előfordult, hogy egy prédikátor többször is elbúcsúztatta ugyanazt a halottat.

A színpadképek viszont minden esetben tovább éltek a látvány résztvevőiben: hiszen a szertartás befejeztével lehullt a függöny a „nyilvános keserűség gyászos színházában”. (SZABÓ 1989a: 13)

A reprezentatív nyilvánosság a halotti beszédekben

A fent említett rituálék felvázolásával megállapíthatjuk, hogy a halotti beszédek világi része, azaz a halotti oráció a temetési szertartás részeként gyakorlatilag a reprezentatív nyilvánosság hordozója. Habermas nyilvánosság modellje mára közismert, csupán feleleveníteni szeretném az idevonatkozó részt, hiszen értelmezésem kiindulási pontjának tekintem.

A sokat bírált szerző történeti modelljében az európai nyilvánosság fejlődésének második állomása, a görög városállamokban létrejött nyilvánosság után, az úgynevezett reprezentatív nyilvánosság, amely a középkori feudális társadalomban alakult ki. Jellemzője, hogy a magánszféra és a nyilvánosság (privatus és publicus) nem különülnek el élesen egymástól. A reprezentatív nyilvánosság nem társadalmi kategória, hanem státus-ismertetőjel, melynek az a szerepe, hogy a privilegizált társadalmi csoportok és az uralkodó hatalmukat demonstrálhassák alattvalóik előtt. (HABERMAS 1993: 57) A reprezentatív nyilvánosság legékebben a barokk kor udvari életében és a nagyszabású ünnepségeiben nyilvánult meg. Az egyházi rituálék szintén a hívek előtti reprezentációnak tekinthetők. A rendi társadalomra jellemző nyilvánosság tipikus megnyilvánulása és legtovább fennmaradt formája az egyházi rituálé. (GÁSPÁR 2002: 7) Ezekből a megállapításokból kiindulva, a nemesség megkonstruált temetési szertartása is reprezentáció, hiszen az sem a népért adatik elő, hanem a nép „előtt” reprezentálja a nemesség családjá, utódai uralmát. Az általam vizsgált

halotti beszédekben szereplő grófi tisztség az újkorban az uralkodó által adományozott öröklődő főnemesi cím, tehát az utódok szerepét igencsak meghatározta a „hatalomátvétel” körüli ceremónia.³

Az arisztokrata udvarokban megszülető udvari kultúra, melynek részévé vált a temetési ceremónia is, a közéletiség különböző megnyilvánulási formáit jelenítette meg. Emellett a vallásos hitélet is a legtöbb esetben a nyilvánosság előtt zajló megnyilvánulás, ezért mondhatjuk, hogy az egyházi szertartásokon, temetéseken való részvétel a közélet részévé vált. (VÁRKONYI 2007: 124–126)

A reprezentáció „kelléke” Bene Sándor szerint az antikvitásból eredeztethető attribútumok: az előkelő nemzetség, dicséretes tulajdonságok, hazaszeretet, méltóság. Ismét a retorikai fordulatok hagyományozására hívja fel a kutató figyelmét a 18–19. századi forrás, hiszen a halotti beszédek fő vonásai az allegóriákkal, metaforákkal zsúfolt, bonyolult stílus, a nemesi hiúság legyezgetése, a hajbókolás a nagyurak, rangok és címek előtt.

Ezek a jellemvonások mind megtalálhatók forrásainkban, különösképp a férfiak felett mondott búcsúbeszédekben, ahol általában a nemes származású elhunyt részt vett az államapparátusban és tetteit, hazafiságát oldalakon keresztül ecsetelhette az orátor. Ezért az elhunyt „nagy hazafi”, „hazánk reménye”, „Erdély fénye”, „az ország szive”, „a magyaroknak ritka fénye”, a „haza támasza”, „hazánknak alkalmas férfija”, „hazája haszna”, aki „hazánk dolgában fáradott”, s halálával „oda hazánkból egy oszlop, egy fény, egy remény”, és „két magyar haza jajgattya”, „borostán koszorút köt neki”. A dicséretes tulajdonságok felsorolása sem marad el: a ravatalon fekvő nemes lelkű, okos, igazságos, mértékletes, helyes ízlésű, szorgalmas, értelmes, és szelíd, „szélyes” tudományú, nagy eszű, önfeláldozó, tiszta kezű, becsületes, jóságos, kegyes, jámbor és hazafias. Ám nem csak a férfiak erényeit emeli ki a prédikátor, a nők „virtussainak sugáraiból némely főbbeket is egybeszedi” és hangsúlyozza, ám szerepéből adódóan leginkább a jó feleség, „bölcs” anya és gazdasszony, gondos nevelő lesz a nő, aki „alázatos, szelíd és közlelkű”. Tulajdonképpen nemi szempontból a búcsú demokratikus, a nők is hazafiságról tesznek tanúbizonyosságot, amikor hazaszeretetre, önfeláldozásra nevelik fiaikat és bölcs feleséggé, jó anyává lányaikat.

Említettük már, hogy a dicsőítés toposztárát és technikáit rendszereztek a retorikakönyvek laudáció válfaja alatt, és ezeket az „oratio funebris” (halotti beszéd) előszere-ttel alkalmazta.

3 Az 1787-es összeírás adatai szerint az Erdélyi Nagyfejedelemségben 64 000 nemes volt. Az összeírás azonban csak a férfiakra terjedt ki, tehát ez inkább a nemes családok számát, mintsem a személyek számát jelenti. Ebbe viszont beletartoznak a főnemesek és köznemesek egyaránt. Ezek a családok egymástól igencsak eltérnek vagyoni helyzetüket, politikai álláspontjukat, hatalmukat tekintve. Később a nemesség magát összeírni nem engedte, ezért a reformkorból csak becslést adunk van. Erdélyben a nemesség ekkor feltehetően a népesség 3,3%-át tette ki. (GÁSPÁR 2002: 15)

Beszédek hatása

A temetések alkalmával nyilvánosan elhangzott egyházi beszédek hatását nehéz felmérni, azt azonban tudjuk, hogy a halotti beszédek hallgatósága korra, nemre, társadalmi helyzetre való tekintettel heterogén volt. Férfiak, nők, gyermekek, idősek és fiatalok, írástudók és analfabéták, polgárok és mesteremberek, földművelő parasztok egyaránt hallgatják a nemes család képviselői mellett ezeket a beszédeket, melynek a hallgatóság meggyőzése és befolyásolása, no meg az emlékéllítés a célja. (FEHÉR 2006: 5) Az ebben a pozícióban még csak néző (spectator) tanúja ennek a reprezentációnak, vevő a pompára, a látványos elemekre, de értelmezésem szerint a rituálé népszerűségének elterjedésével, már képes ezekre reagálni, a passzív nézőből aktív megfigyelővé válik. Látja és megtanulja az illemtankönyvbe illő dramaturgiára épülő búcsú elemeit. Ezek fényében talán nem túlzás azt állítanom, hogy meg is valósította szerepét az emlékbeszéd, mert a jól megkoreografált, ünnepélyes búcsúzás során sikeresen reprezentálta magát az arisztokrácia a nagy tömegek előtt, így erősítve meg családjá, házastársá, gyermekei pozícióját és ugyanakkor példát statuált az alsóbb rétegeknek.

Értelmezésemben tehát mindez nem csak a vallásossággal magyarázható, inkább egy státus ismertetőjel, kötelező reprezentáció megnyilvánulása, ahol a rituálé felsorolt elemei elengedhetetlenek, és ennek megfelelően a megfigyelő is szerves része a szertartásnak.

A leírt és kinyomtatott prédikációk, főleg a halotti beszédek több példányban jelentek meg, gyakran ingyen is osztogatták őket, de leginkább a könyvkereskedő árulta. A szerzők gyűjteményeket állítottak össze a beszédekből, amelyek keresett prédikációs segédletekké és hitbuzgalmi olvasmányokká válhattak. A beszédek elmondása és megjelenése a kisebb városokban és az udvarokban az irodalmi élet nagy érdeklődéssel kísért, gyakran egyedüli fóruma volt. (KECSKEMÉTI 1998: 10) Ezekkel a hátramaradtak emléket állítottak az életből elköltözötteknek, ugyanakkor a beszéd írója is megkapta azt az elégtételt, hogy a neve szélesebb körben ismertté vált. A halotti orációk nyomtatásával valami jó és dicséretes szokást kezdenek el az utókor számára. (NAGY 2001: 23) Az emlékbeszédek célja tehát a halott dicsérete és a jó emlékezés fenntartása, az élők épülésének szolgálata.

Meglátásom, hogy a kor izlésvilágának, elvárásainak, társadalmi gondolkodásának és szokásrendszerének megállapítására a halotti beszéd alkalmasnak bizonyul, hiszen a rokonság, az ismertségi kör és a jelen levő hallgatóság jóváhagyásával hangzanak el a beszédek. Ez az a műfaj, amelyik a korban tömegesnek tekinthető, kifejezi a közízlést, hiszen a szónok minden szava a közönség és a család ellenőrzése alatt hangzott el, illetve jelent meg nyomtatásban.

A halotti beszédekben a megfigyelt és a megfigyelő áll egymással szemben. A megfigyelt ez esetben nemcsak az elhunyt, hanem annak mikro- és makrokörnyezete, hiszen láthatóvá válnak a családtagok, barátok, kapcsolatok, pozíciók, az elhunyt egész élete természetesen csak annyira, amennyire az ellenőrzés engedi, hogy belesünk életükbe. A megfigyelt tehát hagyja magát megfigyelni, hozzájárul ahhoz, hogy megfigyeljék, a megfigyelő, azáltal, hogy részt vesz a halál-temetés körüli szertartásban, elfoglalja megfigyelői pozícióját. A nyomtatásban való megjelenést követően az olvasó a másodrendű, a halotti beszédek kutató pedig harmadrendű megfigyelő. Mindegyik más módszerekkel dolgozik, mást lát, tekintete másra irányul.

Irodalomjegyzék

- ARIÈS, Philippe (1983): *Western attitudes toward Death*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- BELLÁGHNÉ NAGY Rózsa (2006): „A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben. *Erdélyi Múzeum* 3–4, 94–105.
- BENE Sándor (1999): *Theatricum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Kossuth Egyetemi K., Debrecen.
- CRARY, Jonathan (1999): *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*. Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- CSEJTEI Dezső (2002): *Filozófiai metszetek a halálról. A halál metamorfózisai a 19–20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*. Attraktor, Budapest.
- FEHÉR Katalin (2006): „Neveljünk polgárokat!” *Nyilvánosság és nevelés a reformkorban*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- GÁSPÁR Melinda (2002): *A polgári nyilvánosság kezdetei Magyarországon*. Agroinform K, Budapest.

- HABERMAS, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Századvég, Gondolat, Budapest.
- HANÁK Péter (1988): *A kert és a műhely*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KECSKEMÉTI Gábor (1998): *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas, Budapest.
- KOSÁRY Domokos (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai K., Budapest.
- NAGY Zsófia Borbála (2001): Asszonyok „árnyék képe”. Nőkérdés a 18–19. századi halotti beszédekben. *Irodalomtörténet*, 1, 23–41.
- SZABÓ Péter (1989A): Főúri végtisztesség a 17. században. *História*, 3, 12–13.
- SZABÓ Péter (1989B): *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest, Magvető.
- VÁRKONYI Gábor (2007): „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...” Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In Fábri Anna–Várkonyi Gábor (szerk): *Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, 123–137.